

Utasi Csaba

**HERCEG JÁNOS KRITIKAI
MUNKÁSSÁGA
A KALANGYÁBAN**

A két háború közötti időszakot irodalmunk hőskorának szoktuk nevezni, s joggal, hiszen a váratlan kisebbségi lét körülményei között nemcsak hatványozott erőfeszítést és kitartást igényelt egy-egy melléklet, folyóirat megindítása és fenntartása, hanem a hiábavalóság terhének viselésével, a Don Quijote-i éneklés tudatával járt együtt, minek következtében írónk egy része nem tudott és nem is akart tisztán irodalmi kategóriákban gondolkodni. Közösségteremtő, tetszőpótló cselekvés volt számukra az alkotás, s csak a sodortatott „törpébb tehetségek” élvezték háborítatlan nyugalommal a hangjukat, ha publikálásra nyílt alkalmuk.

Herceg János egészen fiatalon, a tehetséges félreérthetetlen jegyeivel lépett fel a húszas évek második felében, a körülmények összejárt-szása folytán azonban eleve arra ítéltetett, hogy huzamos időn át keresse a maga útját s azt a világnézeti alapvetést, melyre majd évtizedeken át építeni tud. Gyermekkorát a „háború árnyékában” élte, s midőn anyja esténként imádkozni tanította, fejében színes elgondolások kavargtak „tankról, repülőgépről, puskagolyóról, vérről, gennyről”, arról, hogy valahol talán épp akkor ölik meg apját.¹ Az emlékeknek ez a nyugtalanító rétege úgyszólván magára eszmélése pillanataitól fogva meghatározta gondolkodását, s táplálója lett életet és irodalmat egyaránt megváltani óhajtó lázainak. Fölléptekor azonban nem találhatott rá arra a természetes közegre, mely nemcsak megszólaltatója, hanem kiteljesítője is lehetett volna fiatalos indulatainak. Noha Csuka Zoltán, költészetének megkésztetésével nem számolva, még mindig expresszionista színeket kevert ki palettáján, a jugoszlávia magyar avantgard virágkora már elmúlt, helyette azonban még nem alakult ki irodalmunknak egyetlen olyan műhelye sem, amely törekvéseivel, elméletileg is megalapozott irányvételével tartósan maga köré gyűjthette volna a feltörekvő erőket. Nem véletlen hát, hogy Herceg János csakhamar a Szervezett Munkásban kezd publikálni, s az sem, hogy a lap merev, egyoldalúan szociális irodalomra esküvő elvei mellett nem tud huzamosabban kitartani. Húszévesen lapot alapít, amelyet a „nemzetközi kultúrasszimiláció úttörő orgánumává” szeretne fejleszteni. Bár kísérlete visszhang nélkül megbukik, továbbra is megmarad „lázdó” írónak, akit már Szenteleky is a legígéretesebb fiatalok közt tart számon. S valójában „lázdó” korszakát

élte még akkor is, amikor 1932-ben a Kalangya munkatársa lett. A folyóirat „minden érték”-re ügyelő irodalompolitikája, Szenteleky biztatása és ekkor már aktualitásokat is kiemelő társadalomszemlélete lehetővé tette, hogy Herceg János az önmagával való meghasonlás veszélye nélkül vállalja az együttműködést, amely korántsem szorítkozott novel-lák időnkénti közzétételére. Már az első évfolyamban kritikával is jelentkezik, majd több-kevesebb rendszerességgel egészen 1944-ig recenziókkal, kritikákkal, esszékkel, tanulmányokkal látja el a folyóiratot. Költőként indult, novellistaként figyeltek föl rá, a Kalangyában azonban mégis jóval több kritikai szöveget tett közzé, mint szépprózait. Ennek oka nem pusztán abban keresendő, hogy a lap Kázmér Ernőn kívül egyetlen vérbeli kritikusra sem támaszkodhatott, s éppen ezért a szó szoros értelmében igényelte olvasottabb munkatársainak e téren kifejtett tevékenységét, hanem abban is, hogy Herceg János világnézet-formáló, sőt valóságformáló erőt tulajdonított a bíráló szónak. Mondhatnánk akár azt is, hogy kritikáival nem az olvasó esztétikai érzékenységét, hanem gondolkodásmódját, politikai felelősségérzetét kívánta befolyásolni elsősorban.

E fordított hozzáállás messzemenően kihatott értekező prózájának jellegére. Minthogy a művek esztétikai sajátosságai csak másodlagosan érdeklik, nem építi ki elemző eszközeinek, mércéinek rendszerét. Az esetek többségében írása összegező ítéletekből indul ki, majd néhány kifejtetlen irodalmi párhuzammal élenkítve a tartalomfelmondást, hangsúlyos „világnézeti” konklúzióval zárul. A recenzió egy válfaját műveli tehát legszívesebben, életének sorsfordulóin azonban hosszabb lélegzetű, körültekintőbben fogalmazó esszéket, tanulmányokat is ír. Mindebből logikusan következik, hogy Herceg János Kalangyában kifejtett kritikai munkássága főként a maga történetiségében számottevő, annál inkább, mert használható adatok egész sorát kínálja mind írónk pályájának, mind folyóiratunk életének teljesebb felméréséhez.

1.

A kritikáiról Herceg János témaválasztása, tájékozódása első pillanatra teljesen koncepciótlannak látszik. Talán mert gyengéknek találja, kerüli is a jugoszláviai magyar publikációkat, ugyanakkor azonban a magyar és az európai irodalmakból sem a kiemelkedő műveket ismerteti, mint ahogy nem érzi feladatának azt sem, hogy rokon áramlatokra, törekvésekre összpontosítson, s megközelítő teljességgel feltérképezze őket. E mögött az esetlegesség mögött azonban könnyen kimutatható eszmei indítékok húzódnak meg. Már a Kalangyában közölt első könyvismertetésében azért marasztalja el Else Feldmann „ügynevezett modern regényét”², mert az öntudatlanul és tehetetlenül vergődő, beteg figurák rajzából hiányzik a „szociális felkiáltójel”, s valójában ennek a jelnek az ígésében küzd majd a kispolgári mentalitás, az ellenforradalmi és a fasiszta ideológia ellen — egészen 1935-ig.

Mussolinét modern Neróként leplezi le³, nem kis iróniával emlégetve boszorkányos „költői mesterségét”, melyhez annyi vér tapad, majd

végül így összegez: „Csak egy marad előttünk a fasizmus megvilágító lámpaként, Matteotti és társainak szétroncsolt, véres teteme, az a nacionalista maszlaggal leöntött nagyon is konkrét vádirat a fasizmus ellen, amelyet nem tud elnyomni sem a duce pattogó staccatója, sem a kapitóliumi domb lábait nyaló tömeg részeg Vivat Mussolini ordítása.” Jóval nehezebb és kockázatosabb is a dolga, midőn, ugyancsak a leleplezés szándékával, Rahmanova naplójáról⁴ értekezik, hisz itt már a szocialista forradalom eszméit és a szovjet valóságát kell védelmébe vennie a „borzalom könyve” ellenében, mely anélkül, hogy a „fehérek kegyetlenségéről egy sort” is írna, mindenért a „forradalmárokat teszi felelőssé”. Mégis kimondja azonban, hogy ez a tendenciózusan ellenforradalmi könyv mindenekelőtt azért káros, mert a „nyugati kultúra, az emberszeretet és béke nagy igazságai mögé rejti” a gyűlöletet és elfogultságot, s ekképpen a „gyanútlan olvasóban föltétlenül felháborodást kelt nemcsak a könyvben szereplő „vörösök”, de az egész szocialista világnézet ellen is”. A film történetéről írt esszéjében⁵ ugyancsak ekkor vallott politikai hitvallásának összetevőit tárja föl. Míg a nyugati világ filmgyártását „revü, látványosság, kosztümök, zene és tánc” uralják, s a filmművészet nem tud „kibontakozni a rengeteg sallang, az etikátlanság és az üzleti számítás öleléseiből”, addig a Szovjetunióban, ahol a „filmgyártás az állam kezében van”, a „rendező, a színész, az operatőr független, s minden ereje odairányul, hogy a filmet megszabadítsa idegen ruhájától, kiragadja a sekélyesség béklyóiból és a maga sajátos értékére emelje”, szögezi le, majd elragadtatva emlegeti Pudovkint, Eizensteint, Mejerholdot, kik „csodálatosat műveltek”.

Herceg János tehát a harmincas évek első felében az irodalomnak és a művészeteknek azon műfajai, tartományai felé fordul, amelyek aktuálpolitikai vonatkozásaik folytán lehetővé teszik számára annak következetes hirdetését, hogy az emberiség választás, sőt sorsdöntő fordulat előtt áll. Érthető hát, hogy a magyar irodalomnak is azon alkotásainál időz el szívesen, amelyek vagy maguk is siettetnék a gyökeres társadalmi átalakulást, vagy pedig a közönséget szolgáló kiszolgáló mivoltukban kiváló célpontul szolgálnak a kritika nyilainak. Remenyik Zsigmond „pamflet-regényét”⁶, melyben a polgár a „gyilkos szatíra görbetükrén botladozik és bukfencezik”, nem titkoló rokonszenvvel fogadja, annál inkább, mert a mű allegóriái és parabolái nemcsak a „dolgok elferdülését” láttatják meg, hanem egész „roskadozó társadalmunk” mélyére világítanak. Babay Józsefen azonban már kitörő jókedvvel veri el a port⁷, őt magát az irodalom „visszajáró lelkei” közé sorolja, művének alakjait pedig az „irodalom lomtárából kilopott bárgyú kreatúrák”-nak, „butaságig komikus kócbélú” tetszhalottaknak nevezi.

Lázongó harciassága, melyet nyilván az is élesztgetett, hogy sehogyan sem tudta megelni helyét a vajdasági ég alatt, 1935-ben érte el tetőfokát. Ekkor írta gyors egymásutánban a már érintett film-eszszét, Kassák-tanulmányát⁸ és *A bázeli harangokról* szóló méltatást.⁹ Ez utóbbiban, nemcsak hogy újra hitet tesz a szocialista átalakulás mellett, Aragon „hatalmas kompozícióját” dicsérve, melyben a „bizakodás lángjai túlcsapnak az időn”, hanem burkoltan szembefordul a folyóirat szer-

kesztőjével is. Alig néhány hónap telt el azóta, hogy a „tiszta” irodalom eszményére esküvő Szirmai Károly a maga örökké panasza hajló, de ellentmondást nem tűrő hangján az „időszerűség iszapos hullámain” kezdte ostorozni, melyek „elborították az egész irodalmat”, úgyannyira, hogy az „aktualitás úrrá tette az anyagot a problémán”, s a „valóság követelésével lefokozta a művészi szempontokat”¹⁰, amikor Herceg János, mintegy Szirmainak válaszolva, azok figyelmébe ajánlja Aragon művét, akik „szidják a rossz irányregényeket”. Vita természetesen nem robbanhatott ki közöttük, ezt mindketten károsnak tekintették volna a külső erővel való birkózás adottságai között, a konfrontáció lehetősége azonban kétségkívül adott volt, elsősorban annak a jeleként, hogy Herceg Jánost ekkor már a távozás, a kitörés gondolata is foglalkoztatta. Minden egyes kritikája jövőért kiáltott, ugyanakkor azonban nap nap után azt kellett tapasztalnia, hogy irodalmunk jövője teljesen bizonytalan, hiszen az árulás várható vádja nélkül nyílt eszmecserékkel, vitákkal nem lehet impulzusokat adni a belső fejlődésnek. S talán ennek a nagyfokú szorongatottságnak is része volt abban, hogy megírta különös Kassák-tanulmányát, melynek hangvétele és kitételei Petőfi juhászának gesztusát juttatják eszünkbe.

Ma is meglepő, elgondolkodtató ugyanis az a kíméletlen következetesség, amellyel Herceg János Kassákra támad, helyenként már-már a megszólalás jogát is elvitatva tőle. Abból indul ki, hogy Kassákot a „szocialista mozgalom termelte ki magából és indította” el, a költő azonban csakhamar hűtlen lett osztályához, útja már a háború alatt gyanús volt, mivel a „kollektívum forradalmának eszméjét” már akkor elhomályosítja nála a „formaművész egyéni törekvése”. Költészete egyre inkább imagináriussá válik, s a mondandó helyett az „extravagáns formára” helyezi a súlyt. A tanulmány tehát alapjában véve ugyanazokat a vádakot ismétli meg, amelyeket Kun Béla hangoztatott 1919-ben az Országos Pártgyűlésen, s ezen az sem változtat sokat, hogy Herceg azért óvakodik a „burzsoá dekadencia termékének” nevezni a Ma irodalmát. Nem változtat sokat, mert a dolgozat második felében, Kassák háború utáni munkásságának jellemzőit taglalva, már egészen meredeken fogalmaz. A „polgári irodalom vizeire” utasítja Kassákot, s a „csökönyös demagóg esztéta” „korlátok közé szorított egyéniségéről” beszél, aki „osztályának nem adhatta meg azt, amivel tartozott”, nem a forradalmi újítóból lehiggadt formaművész lett, s éppen ezért a proletárhoz jelzőjét most már csak „úgy viseli magán, mint viharvert, fekete oroz ingét”.

Önként adódik a kérdés, ugyan mi készítette Herceg Jánost ilyen mindent elsőprő támadásra Kassák ellen, akiben ekkori tájékozódása alapján sokkal inkább szövetségest láthatott volna, mint megsemmisítendő árulót. Első pillanatra elfogadhatónak látszik a válasz, melyet Herceg visszaemlékezései kínálnak. Egy helyütt ugyanis azt állítja, tanulmányában a „Korunk elmarasztaló ítéleteit” követte, hogy legalább ebbéli igyekezetében tartozzék valahova.¹¹ A valahova tartozást kétségkívül jelezni lehet olyképpen is, hogy az ember túlkibájlja azoknak hangját, akikkel együtt szeretne tartani, ez azonban esetünkben nem magyaráz meg mindent. A Korunk iránti rokonszenv kimutatására ele-

gendő lett volna a kimért, hűvös idegenkedés hangján megszólalni, Herceg azonban az elutasításnak oly radikális eszközeihez folyamodott mégis, amelyek sokkal inkább illettek volna valamely proletkultus koncepciókat követő irodalmi orgánumba, mint a „kisebbségi” Kalangyába. S épp ez a mozzanat hívja föl a figyelmet arra, hogy a tanulmány-nyal nemcsak szellemi magányát próbálta megszüntetni Herceg János, hanem legalább annyira hatni kívánt irodalmunk alakulásának folyamataira is. Ha Szirmai Károly egyszer s mindenkorra el akarta zárni az utat a „fertőző” időszerűség és irányzatosság előtt, Herceg azt harsogta vissza, hogy sohasem elég belőle, s voltaképpen ez a láthatatlan, felszínre nem törhető vita lobbantotta oly magasra végül Kassák Lajos művei alatt a tüzet.

2.

Nem sokkal a Kassák-tanulmány publikálása után megsokszorozódott szorongásérzete arra az elhatározásra juttatja, hogy elhagyja Vajdaságot, s egy olyan környezetben kísérli meg kibontani tehetségét, amelyben fegyvertársakra találhat. 1936 januárjában Budapestre költözik, ahonnan majd csak 1938-ban tér haza. Ez alatt a majd három esztendő alatt mélyreható változások játszódnak le mind világlátásában, mind irodalomszemléletében. *Tó mellett város* (1937) című regényét kedvezőtlenül fogadja a kritika, ennél is ijesztőbb azonban számára, hogy talajvesztettnek érzi magát, s igazi témáitól eltávolodva, csak gyena gondolat, hogy rossz irányban, *odakinn* kereste a kiutat, ahelyett, hogy gécske novellák kerekednek ki a tolla alól. Mindinkább érlelődik benne *bensőjében* próbált volna előbb rendet teremteni. Nem állítjuk persze, hogy e fölismerés hatására megtagadta „balos” múltját, az azonban kétségtelen, hogy hazajövele után európai méretekben gondolkodó jövő-áhitata leépült, háttérbe szorult, s a tájközponitú eszmélkedésnek adta át a helyét. Újabb tájékozódását természetesen nemcsak szubjektív, írói dilemmák erősítették, hanem a világ politikai színpadán lejátszódó események is. Mussolini etiópiái háborúja, a német fasizmus előretörése, a sztalin csisztkák mind-mind a megőrülni készülő világ üzeneteit jelentették számára, s egyfelől elbizonytalanították amúgy is kételyekkel küszködő lényét, másfelől pedig apolitikus jellegükkel csak siettették a léleekben már megtalált „kis haza”, Vajdaság felé.

Mintha hosszú éveket fecsérelt volna el már-már jóvátehetetlenül, úgy lát munkához ismét. „Én, amikor nemrég, három évi távollét után hazatértem, mint aki új földre lép, előlről kezdtem az ismerkedést a tájjal és emlékekkel, de nosztalgiám tüzebe már rendszer szólt bele” — vallja meg², s egymás után sorjázó esszéiben, programadó cikkeiben éppen ennek a Szentelék örökébe lépő *rendszernek* a komponenseit tárja föl. Első számú feladatnak tartja, hogy a jugoszláviai magyar író kialakítsa magában a „vajdasági népi tudatot, a szerb, magyar és német hatásoknak eredményét”. Enélkül, megítélése szerint „sem térben, sem időben” nem található el azt a hangot, amely érdeklődést kelthetne. A „népi tudat” szükségességén inszisztálva azonban túlzásokra is ragad-

tatja magát. A „mindent a népből és mindent a népért” jelszavát kezdi hangoztatni, sőt arra buzdít rendületlenül, hogy a széles nemzeti horizontokat fel kell áldozni a regionalitásért. Egy merőben önerejére támaszkodó és önerejéből fejlődő irodalom megteremtését sürgeti tehát, kissé a tékozló fiú megtérésének hangulatában, s érthető módon olyan művekre koncentrálnak, amelyekben a regionális elemek magasrendű művészetté szerveződnek. Noha a Kalangya már 1932-ben felfedezi a magyar olvasóknak Ivo Andrić prózájának különös színeit, Herceg János csak most fordul felé, s mutat rá az író Boszniájának „minden sötét szépségére”.¹³ Alija Đerzelezt Ábelhez hasonlítja, s édestestvéreknek láttatva őket, gondolkodásmódjuk, ravaszságuk, furfangjuk azonosságát domborítja ki. Nem elégszik meg azonban a jugoszláv és a magyar irodalom között meghúzható párhuzamokkal, hanem igyekszik közelebbi példákkal is megtámogatni regionalizmus-elméletét. *Bácska mint irodalmi nevelő* című esszéjében¹⁴ pl. Szirmai Károly novellavilágának, ha nem is első, de több észrevételében máig érvényes leírását adja. Föltett szándéka az volt, hogy a Szirmai-vízió és a „vajdasági anyag” egymást feltételező kapcsolataira rámutasson, hogy bebizonyítsa, Szirmai sem irrealitásokból, hanem sárból, ködből, porból építi meg vízióinak „kómor színpadát”. A kölcsönös függőség megállapításáig könnyűszerrel el is jut, amikor azonban Bácskát mint „irodalmi nevelőt” kellene Szirmai Károly prózájának alfájává és omegájává megtennie, természetesen megtorpan, hiszen *nevelői* mivoltában jószerevével csak a középszerű írók munkáiban tolakszik előtérbe s válik primáris jelentőségűvé a táj. A víziók ellenállása szerencsére mégsem töri meg Herceg elemzőkedvét, s így más irányba indulva, igen fontos megállapításokig juthat el Szirmai novellaszervező módszerét és novelláinak üzenetét illetően. „Szirmai precíz és nehézkes író. Egy-egy táj, helyzet vagy kép leírásában a legapróbb részletekre kiterjed a figyelme, pontos tervrajzot ad, mint az építész, az ember már elfárad, mert a lényegét várja, a mesét, hogy valami történjen végre — de semmi sem történik, mese nincs, s a precizitás vezet itt a lényeghez. Amihez az író ragaszkodik, s amit a felületes olvasó unalmasnak tart: a vízió atomjainak felrakása” — állapítja meg találóan, majd arra is fényt derít, hogy mik a lélektani gyökerei ennek a „könyörtelen pontosság”-nak. Úgy találja, hogy Szirmai világában az „anyag potenciális kisugárzásai mozgatják az embert és viszik a boldogtalanságba”, illetve hogy az író mindenütt a halál lábnyomát és „mindenben a pusztulás, a rothadás, az örök enyészet foltjait” keresi egy életre szóló élmény parancsára, mely azt sugallja neki, hogy „nincs menekvés, az anyagnak törvényei vannak, s törvényeiben halálos ítélet”. Herceg tehát már ekkor a lét és nemlét határmezsgyéjén jelöli ki Szirmai életérésének alapösszetevőit, írásművészetének forrásvidékét. Pontos, lényeglátató meghatározásai mellett az esszé egy másik mozzanata is szemet szúr. Néhány évvel későbbi álláspontjával ellentétben ugyanis Herceg itt még követendő, sőt csaknem *egyetlen járható útnak* tünteti föl a Szirmai Károlyét: „A bácskai író, ha hú akar maradni a tájhoz, önmagához, ha nem állítja ezt a materialista szellemiséget semmilyen tágabb cél szolgálatába, ha nem akar giccset formálni a felszínből, úgy az anyagelvűségnek csak ezt az önmagáért való formáját

választhatja, és a vízió kaleidoszkópján lesheti az anyagnak felvillanó és halálba fulladó tüzeit.”

Ellentmondásoktól, tisztázatlan, végig nem gondolt nézetektől, túlkapásoktól sem mentes regionalista programjának megvalósításáért jó két éven át lankadatlanul küzdött. Részben a magyarországi falukutató mozgalom hatására fölfigyel a vajdasági falu hagyományaira, s már-már teátrális fogadalmat tesz, hogy „elmegy a néphez, leírja szokásait, feljegyzi dalait, megírja meséit, még mielőtt a szigettel együtt elmosná az ár”.¹⁵ Ugyanakkor háborgó lelkiismerettel veszi fel a küzdelmet a parasztság differenciálatlan ízlését fenyegető szellemi szemét ellen. „Mindennütt operettet játszanak. Ez kétségbeejtő! — kiált föl.¹⁶ — Nem tudok elképzelni szánalmasabb látványt, mint egy egyszerű, egészséges magyar parasztlányt, amint a színpadon tangót táncol a „báróval”. A nemzetközi szennyirodalomnak ezt a hazug romantikáját, ostoba meséjét, a maga naivságában is mélyen erkölcstelen irányzatát a faluval megismertetni szörnyű bűn.”

Mondanunk sem kell talán, hogy a szélesebb horizontok elől egyelőre makacs következetességgel elzárkózó Herceg János Szenteleky kissé félremagyarázott cikkei, tanulmányai ihlették munkára, annál inkább, mert a nagy előd fejtegetéseiben utólag felfedezi az irodalmi köntösbe bújtatott politikumot, nyomatékosan hangsúlyozva is, hogy a vajdasági magyarság politikai öntudatra ébresztése Szenteleky mozgalmával kezdődött.¹⁷ Más szóval, Herceg János, aki kora fiatalsága óta mindig is az irodalmi élet és a politikai gyakorlat harmonizáló együttműködésében látta a célravezető utat, most végre rátalált a követendő képletre, s tevékenységét maradéktalanul annak szolgálatába állította. Igaz ugyan, hogy Németh Lászlóról is írt ekkortájt egy „tisztelgő esszé”¹⁸, amelyben saját megvallása szerint sem tudott a „hideg tárgyilagosság” hangján szólni, és az európai költészetre is kitekintett¹⁹, de már a következő pillanatban visszavonult a táj bátyái mögé, rezignáltan állapítva meg, hogy az emberiség történetének utóbbi kétezer éve minden egyébről tanúskodik, de fejlődésről egész biztosan nem.

A teljes regionalizmusért folytatott „többfrontos” küzdelme 1940-re vesztített intenzitásából, részben talán azért, mert nem hozta meg a kezdeti lendülettel arányos eredményeket, részben pedig a Magyarország és Jugoszlávia közötti viszony mind kedvezőbb alakulása következtében. A jószomszédi kapcsolatok ugyanis fölslegessé tettek mindennemű kizárólagosságot, s az újabb háború ellenére is megéledt a remény, hogy a jugoszláviai magyarság mégis betöltheti majd természetes híd-szerepét a két ország népei és kultúrája között. Herceg János érdeklődése ez idő tájt újra kiterjed a magyar társadalom vitális kérdéseire is. Most már vitába száll Németh Lászlóval, „mert ő szellemi reformra gondol, holott csak az anyagi segíthet”²⁰, helyeslőleg áll Veres Péter mellé²¹, aki azt bizonygatja *Szocializmus — nacionalizmus* című könyvében, hogy a „szocializmus és a nacionalizmus nem ellentétek, hanem kiegészítői egymásnak a társadalmi fejlődésben”, kihasználja az alkalmat, hogy József Jolán könyve ürügyén a „társadalmi rendet” is kárhóztassa a költő haláláért²², s szívbemarkolóan lázítónak nevezi azt a képet, melyet *Lélek és kenyér* című munkájában „egy egész gyerekvilág bor-

zalmasan sivár, kilátástalan életéről” rajzolt Illyés Gyula.²³ S ezzel az immár „középutas” forradalmasodással párhuzamosan érzékenyen reagál minden olyan jelenségre is, amely jugoszláv vonatkozásban említést érdemel. Amikor Feketekuthy Béla Jugoszláviáról szóló felszines, információszegény s éppen ezért feladatának eleget nem tevő könyve megjelenik, szemrehányások és kifogások özönét zúdítja rá, annak az embernek a hangján, aki a homályban hagyott kulturális javakat a magáénak is érzi.²⁴

Nem hallgathatjuk el azonban, hogy irodalmunk természetes kötődéseinek erősítésén fáradozva, Herceg János egy mai szemmel merőben idegen eszmei princípiumnak is érvényt próbált szerezni. Móricz Zsigmond *Magvető* című antológiáját ismertetve, fenntartás nélkül egyetért annak szerkesztési szempontjaival²⁵, még ha pl. Madách, Kiss József, Szép Ernő kimaradt is a gyűjteményből, Szabolcska Mihály pedig szerepel benne, mert, úgymond, az „az irodalom, amely nem táplálkozott népi erőkből, semmi rokonságot nem tarthat a magyar szellemiséggel”. S hogy Herceg János mennyire nem pusztán a nagy magyar író érzékenységét szem előtt tartva alakította ki ebbéli elképzelését, arról legmeggyőzőbben az tanúskodik, hogy a magyar szellemiségnek ez a zsákutcát sejtető gondolata más-más formában és kicsengéssel többször is felbukkan ekkortájt értekező prózájában.

3.

Melléfogás lenne azonban azt hinni, hogy az 1941-es fordulat után Herceg János szemlélete további súlyos torzulásokat szenvedett. Még a legmámorosabb pillanatokban sem vállalkozott olyasmire, mint Kisbéry János pl., aki bizonyos Fall Endre Jugoszlávia összeomlásáról szóló könyve nyomán a szerb faj jellemző vonásainak sértő taglalásába fogott.²⁶ Nem, Herceg továbbra is a minél teljesebb szellemi különállás híve marad, s csak taktikai okokból ír le olyasmit is, ami sem életérzésével, sem etikájával, sem pedig esztétikai meggyőződésével nem egyeztethető össze. „A szép kiállítású könyv a Kormányzó Úrról készült kitűnő rézkarcon kívül számos illusztrációt közöl”, s az egész kötet „Hóman Bálint miniszter szeretetét és gondoskodását mutatja meg” — olvashatjuk egyik recenziójában.²⁷ Máskor arról óhajtja meggyőzni (nem olvasóját, hanem) a hatalmon levő politikusokat, hogy a „magyar író és államférfi között nem is olyan nagy a távolság...”, hisz kiderült, hogy a hatalom képviselői sohasem zárkóztak el az irodalom elől, mindig tisztában voltak annak jelentőségével, fontos szerepével és megbecsülték talán akkor is, amikor a tételes törvényekre és közállapotot védő rendelkezésekre hivatkozva lombjait itt-ott megnyirbálni kényszerültek²⁸. Megint máskor a magyar „írófejedelem”, Herczeg Ferenc dicsőségét igyekszik öregbíteni, mondván, hogy a „magyar irodalomban szellemességben, mértéktartásban, éles megfigyelő képességben senki sem veheti fel vele a versenyt”²⁹. Ezek és az ezekhez hasonló megnyilatkozások nyilvánvalóan azt a célt szolgálták, hogy eltereljék a figyelmet Herceg „szeparatista” törekvéseiről. Mert igaz ugyan, hogy

1941 őszén, a folyóirat újraindulásakor még csak a kisebbségi lét két évtizedére vonatkozóan tartotta „szellemi különállásunkat” természetesnek és igazoltnak, ám a csöbörből vödörbe jutás leverő tapasztalatainak birtokában csakhamar újra a bácskai regionalizmus szükségessége mellett kezdett kardoskodni, s ez, úgy látszik, elkerülhetlenné tette a veszélyesnek talán nem mindig veszélyes, de az alkotókedvet kétségkívül romboló taktikázást. Egyre többször fordul Szenteleky hagyatéka felé — amihez a költő halálának tízéves évfordulója, műveinek újrakiadása, a folyóirat Szenteleky-éve s a Szenteleky Társaság megalapítása is apropóul szolgál —, s miközben a „hűség jegyében” elődje helyi színek elméletének egy-egy gondolatát, eszmefuttatását kinagyítja, szinte észrevétlenül belelopja a köztudatba a külön utakon járás természetességének gondolatát. Az eszményi persze az lett volna, ha védekező manőverezése egyúttal a Szenteleky-örökség bíráló s éppen ezért továbblépésre ösztönző és képesítő felmérése lehetett volna. Erre azonban a „mélymagyar” fenyegetettség körülményei között nem kerülhetett sor, s bizonyos jelekből arra következtethetünk, Herceg János nem is tudta volna vállalni ezt a feladatot. Nemegyszer olyan gondolatokat metsz ki ugyanis az örökségből, amelyeket talán maga Szenteleky is meggyőződés nélkül vetett papírra annak idején. Egy helyütt pl. azt bizonygatja, hogy a két háború közötti időszakban a jugoszláviai magyarság körében „elcsendesedett a világnézeti harc, csaknem teljesen megszűnt az osztályellentét, nagyjából leomlottak azok a falak, amelyek elválasztották az urat a paraszttól”³⁰, s mindezt oly könnyedén mondja el, mintha mit sem tudna Mayer Ottmárék útjáról és sorsáról vagy azokról a tényekről és az igazságot híven tükröző szavakról, melyeket tájunk „sajátos lelkisége” kapcsán Majtényi Mihály vetett papírra, még 1937-ben: „Zsírbadagadt gazdagság és avas csontot harapdáló szegénység, mintagazdák és földnélküli nyomorultak, zongorás sokszobás parasztházak és télen is mezítlábás parasztyerek, nyugati kultúra és analfabétizmus, szanatóriumok és ősi módon kuruzsló vénasszonyok, emberek, akik még sohasem láttak mást, mint tanyát, s emberek, akik már bejárták a félvilágot.”³¹

A mindennapos szerepjátszásra és alakoskodásra készítő küzdelemben említésre méltó kritikai szöveget ekkor már alig írt. Még elkészül a Szenteleky gyermekkorával foglalkozó hosszabb cikke, Bogoboj Atanackovićról és Papp Dánielről szóló vázlatos tanulmánya, elbúcsúztatja Móricz Zsigmondot és Farkas Geizát, néhány rövid recenzióval jelentkezik, s ez majdnem minden. 1944-ben azonban, Ady halálának 25. évfordulójára egy tervszerűen kidolgozott, mondanivalójával is tűntetően ellenzéki, a harmincas évek elején keletkezett írásainak tüzet, lendületét, egyértelmű elkötelezettségét idéző dolgozatot tesz közzé, melyet újabb választóvonalnak kell látnunk kritikáirásában.³² Az alkalmi dolgozatban nem vállalkozhatott arra, hogy a könyvtárvivá duzadt Ady-irodalom rengetegén átverekedve magát, új, eredeti nézőpontokat érvényesítsen, s így esszéjében nem is a poétikai és esztétikai észrevételek sora izgalmas, hanem az Ady-magatartás aktualizálásának hercegi gesztusa. A „világ régi bűnei között fetreng”, „kétségek és bizonytalanságok között élünk újra, mint az ő idejében, mint az ő láto-

másaiban”, indítja borongón írását, majd költői kérdések sorával forró-sítja át a hangulatot, hogy végül kimondhassa: Ady „mérgeit, melyek oly gyilkos erővel rombolták a tunyaság, a renyhesség, a tespedtség megszemélyesített alakjait, az idő segítségével közömbösítette az írástudók praktikája”. S miközben az igazi Ady „gyűjtő, izgató verseinek” vétkes elhallgatását panaszolja fel, már a „békés jövő”-ről álmodik, amikor majd „boldog lesz a magyar és bolgogok lesznek a velünk élő népek”.

Herceg János tehát Adyt ünnepelve lemond a hol kényszerűségből, hol pedig önszántából vállalt „háború” szerepéről, s már a folyóirattól is búcsúzva egy kicsit, írói alkatának azokat a vonásait hozza előtérbe, amelyek félreérthetetlenül tanúsítják, hogy ha nem kisebbségi íróként indul és halad pályáján, ma Kalangya-beli kritikainak nemcsak világnézeti alapjait és azoknak változásait, de esztétikai rendszerét is fűrészhetnének. Mert Herceg János mindig is a lehető legtöbbre tört, minthogy azonban szellemi függetlenségét nem tudta következetesen fenntartani, a torz valóság többször-többször a nézeteit is eltorzította. Különösen azokban a helyzetekben, amikor kételyeit elaltatva, az irodalom leglelkétől idegen „igazságok” jegyében próbálta megvívni harcait.

JEGYZETEK

- ¹ *Hösi halottak előre!* című regényrészletében. Idézi Bori Inre A jugoszláviai magyar irodalom története 1918—1945-ig c. művében, Forum Könyvkiadó, 1968. 206. l.
- ² Else Feldmann: *Der Lieb der Mutter*, K. 1932. 5. sz.
- ³ Emil Ludwig: *Mussolini vallomásai*, K. 1933. 2. sz.
- ⁴ Rachmanova naplója, K. 1934. 2. sz.
- ⁵ *Jegyzetek a film történetéből*, K. 1935. 3. sz.
- ⁶ Remenyik Zsigmond: *Mese habbal*, K. 1934. 11. sz.
- ⁷ Babay József: *Menekülj a szerelemhez*, K. 1934. 11. sz.
- ⁸ Kassák Lajos és a progresszív művészet, K. 1935. 7. sz.
- ⁹ Louis Aragon: *A bázeli harangok*, K. 1935. 7. sz.
- ¹⁰ *A regény és az aktualitás*, K. 1935. 5. sz.
- ¹¹ *Két világ*, Forum Könyvkiadó, 1972. 244. l.
- ¹² *Cél és vallomás*, K. 1938. 10. sz.
- ¹³ Ivo Andrić novellái, K. 1938. 8—9. sz.
- ¹⁴ Kalangya, 1938. 8—9. sz.
- ¹⁵ *Egy óra fatunkban*, K. 1938. 8—9. sz.
- ¹⁶ *Műkedvelők*, K. 1939. 7—8. sz.
- ¹⁷ *Szentelek szerepe*, K. 1940. 7—8—9. sz.
- ¹⁸ Németh László, K. 1938. 8—9. sz.
- ¹⁹ *Az örök költészet, európai költők antológiája*, K. 1938. 10. sz.
- ²⁰ *Kisebbségben*, K. 1940. 6. sz.
- ²¹ *Magyar szocializmus*, K. 1940. 6. sz.
- ²² József Jolán: *József Attila élete*, K. 1940. 10. sz.
- ²³ Illyés Gyula: *Lélek és kenyér*, K. 1940. 7—8—9. sz.
- ²⁴ *Vitéz Feketekuthy Béla dr.: Jugoszlávia magyar szemmel*, K. 1940. 6. sz.
- ²⁵ Móricz Zsigmond: *Magvető*, K. 1940. 10. sz.
- ²⁶ Fall Endre: *Jugoszlávia összeomlása*, K. 1941. 4. sz.
- ²⁷ *Erdély magyar egyeteme*, K. 1942. 5. sz.
- ²⁸ *Az író és az államférfi*, K. 1942. 12. sz.
- ²⁹ *Herczeg Ferenc*, K. 1943. 10. sz.
- ³⁰ *Egy akol — egy pásztor*, K. 1943. 1. sz.
- ³¹ Markovich Mihály: *A fekete torony*, néhány sor a sajátos bácskai lélekről, K. 1937. 2. sz.
- ³² *A halhatatlan Ady Endre*, K. 1944. 2. sz.

REZIME

KRITIČKA DELATNOST JANOŠA HERCEGA U ČASOPISU „KALANDA”

U mladosti Janoš Herceg počeo je pesničkim stvaralaštvom, no privukao je na sebe pažnju kao pisac novela; objavio je, međutim, mnogo više kritičkih članaka nego li iz lepe književnosti. Već u prvom godištu časopisa javlja

se kritičkim radovima, da bi sve do 1944. manje-više redovno, objavljivao recenzije, eseje i studije. Njegove radove iz oblasti kritike mogli bismo da podelimo u tri vremenska perioda. U prvom — do sredine tridesetih godina — privlači ga socijalna književnost, u drugoj polovini tridesetih godina potiskuju se njegovi u evropskim razmerama zamišljeni snovi o budućnosti i ustupaju mesto razmišljanjima o predelima. Prihvatajući baštinu Kornela Sentelekija, on uzdiže, iznad svega, izgrađivanje „vojvodanske narodne svesti” i zagovornik je stvaranja regionalne književnosti koja će se oslanjati na vlastite snage. Od ovoga cilja ne udaljuje se ni u ratnim godinama, ali je ne retko primoran da taktizira, te se ne jednom upliće u teške protivurečnosti. Iz svega proizlazi da je kritička delatnost Janoša Hercega u Kalandi značajna pre svega zbog svoje istoričnosti, tim pre što nudi korisne podatke ne samo za odmeravanje delatnosti samoga pisca, nego i za život samoga časopisa.

RESUMÉ

L'OEUVRE CRITIQUE DE JÁNOS HERCEG DANS LA REVUE „KALANGYA”

Le jeune Janos Herceg a commencé comme poète, on l'a découvert comme l'écrivain des nouvelles, cependant il a publié dans la revue Kalangya beaucoup plus des articles critiques, avec lesquels il s'est présenté déjà dès le début de l'apparition de revue, où il a fait paraître jusqu'à 1944. des recensions, essais et articles. On peut diviser ses oeuvres critiques en trois périodes. Dans la première jusqu'au milieu des trentièmes années — la poésie sociale l'attire, dans la deuxième moitié de ce decennie ses reflexions du futur conçues dans les cadres européens font la concession aux reflexions du paysage. En acceptant la tradition du Cornel Senteleki il soulève, avant tout, l'établissement de la conscience des peuples de Voïvodina en proclamat une littérature régionale qui aurait son soutien en sa propre force. De ce but il ne s'éloigne pas ni pendant la guerre, mainte fois, cependant, il est forcé d'être tacticien, et par cela il arrive qu'il s' embrouille dans les contradictions. On peut constater enfin que l'oeuvre critique de Janos Herceg en revue Kalangya est important avant tout par son sens historique, parce qu' elle nous offre des faits utiles non seulement pour pouvoir mesurer l'écrivain, mais aussi la vie de la revue même.

